

Nahçıvan'da Rusya ile İngiltere'nin Gerçekleştirdikleri Kentkırım Uygulamaları ve İran'ın Rolü (1828-1920)

Tolga Akbaba

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı

tolgaakbaba@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9552-3864>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi 12.10.2022

Kabul Tarihi 15.11.2022

Yayın Tarihi 30.12.2022

Doi 10.52003/etut.2022.26

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 5, Aralık, 2022, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

The Urbicide Committed by Russia and The United Kingdom in Nahchivan and the Role of Iran (1828-1920)

Tolga Akbaba

PhD Student Istanbul University, Graduate School of Social Sciences, Department of History

tolgaakbaba@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9552-3864>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Research Article

Received Date 12.10.2022

Accepted Date 15.11.2022

Date Published 30.12.2022

Doi 10.52003/etut.2022.26

Atıf-Citation: Tolga Akbaba, "Nahçıvan'dan Rusya ile İngiltere'nin Gerçekleştirdikleri Kentkırım Uygulamaları ve İran'ın Rolü (1828-1920)", *ETÜT*, Sayı: 5, Aralık 2022, s. 24-53.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 5, December 2022, Erzurum/TURKEY

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

Nahçıvan'da Rusya ile İngiltere'nin Gerçekleştirdikleri Kentkırım Uygulamaları ve İran'ın Rolü (1828-1920)

Tolga AKBABA

Öz

Müslüman Türk kimliğine sahip Nahçıvan ve Revan hanlıkları, 1826-1828 yılları arasında Rusya'nın İran ile yaptığı savaşla birlikte İran lehine olan statükosunu kaybetmiştir. Savaş sonunda imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla (1828) bölgenin Rusya'nın kontrolü altında olduğu onaylanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte Birinci Dünya Savaşı'na kadar bölgede Rus hâkimiyeti güçlü şekilde hissedilmiş ve Ruslar hem Osmanlı Devleti coğrafyasından hem de İran'dan çok sayıda Ermeni aileyi Kafkasya'ya yerleştirerek bölgede özellikle Nahçıvan'da yaşanacak kentkırımı ve ayrıca Müslümanların katledilmesine zemin hazırlamıştır. Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesi ile birlikte Kafkasya'da otorite boşluğu oluşmuş ve bu siyasi boşluktan faydalanan Ermeniler, İngilizlerin yoğun desteğiyle bölgede katliamlara girişerek demografik yapıyı değiştirmek ve Nahçıvan'ı Ermenistan devletine bağlamak istemişlerdir. Bu amaç doğrultusunda bölgede Müslüman halk sistematik şekilde katledilmiş veya İngiltere'nin desteği ile sürgüne zorlanmıştır. Sürgün bölgelerinden bir tanesinin de İran olması planlanmıştır. Özellikle Nahçıvan bölgesinden çok sayıda Müslüman-Türk, İran'a kaçmak mecburiyetinde bırakılmış ve İran da Nahçıvan'ın Türk nüfustan arındırılmasına dolaylı yönde katkı sağlayarak bölgeyi tıpkı 1828 yılı öncesi gibi kendisine bağlamak istemiştir. Bu çalışmada Nahçıvan'da 1828-1920 yılları arasında meydana gelen demografik değişikliklerin nasıl gerçekleştiği, Rusya ile İngiltere'nin Nahçıvan özelinde Kafkasya'da uyguladığı kentkırım uygulamalarının boyutları, İran'ın bu uygulamalar sırasındaki rolü ve İran'ın rolünün günümüzdeki Kafkasya politikası ile benzerlikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmamızda elde ettiğimiz bulgulara Kafkasya'daki nüfus hareketlerine dair istatistiksel veriler, dönem itibarıyla Azerbaycanlı yetkililerin kendi aralarındaki yazışmalar ve akademik çalışmalar incelenerek ulaşılmıştır. Çalışmamızda ayrıca arşiv belgelerinden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, İran, Ermeni, Kentkırım, İngiltere, Rusya.

The Urbicide Committed by Russia and The United Kingdom in Nahchivan and the Role of Iran (1828-1920)

Abstract

Nakhchivan and Revan khanates with Muslim Turkish identity lost their status quo, which had been in favor of Iran, after the war between Russia and Iran during 1826-1828. The Treaty of Turkmenchay (1828), signed at the end of the war, confirmed the Russian control over the region. Following these developments, the Russian dominance over the region had been felt strongly until the First World War,

and by settling Armenian families from both Ottoman Empire and Iran in the Caucasus, Russia paved the way for the urbicide, especially in Nakhchivan, and the massacre of Muslims in the territory. The withdrawal of Russia from the First World War had caused an authority gap and Armenians, who took this to their advantage, committed massacres to change the demographic structure in the region with intense support from the United Kingdom and wanted to annex Nakhchivan to the state of Armenia. In line with the aforementioned purposes, the Muslim population in the region was massacred systematically and forced into exile with the support of the United Kingdom. Especially, many of the Muslim Turks from Nakhchivan were forced to flee to Iran which is one of the planned exile areas. By indirectly contributing to the purification of Nakhchivan from the Turkish population, Iran wanted to handle the region again like before 1828. In this study, how the demographic changes occurred in Nakhchivan between 1828-1920; the size of urbicide committed by Russia and the United Kingdom in the Caucasus and particularly in Nakhchivan; the role of Iran in these urbicide practices, and the similarities between its role and the contemporary foreign policy for Caucasus of Iran will be analyzed. The findings in the study were obtained via examination of vital statistics in the Caucasus, official letters of Azerbaijani authorities, and other academic studies about the issue. Archival documents were also used for the study.

Keywords: Nakhchivan, Iran, Armenian, Urbicide, Britain, Russia.

Giriş

İngiltere'den önce Rusya'nın Nahçıvan ve çevresinin Ermeniler lehine demografik yapısını değiştirme isteği ve çabaları, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış ve kademeli olarak bölgeye Ermeni aileler yerleştirilmiştir. Bölgeye göçürülen Ermeni ailelerin geldikleri yer ise İran ve kısmen de olsa Osmanlı Devleti coğrafyası olmuştur. 1820'li yıllarda Ermeni aileler İran'ın Güney Azerbaycan bölgesinden yalnızca Rusya'nın iradesi ve politikası doğrultusunda getirilmiş, İran'ın bu meseleye olumlu veya olumsuz bir katkısı olmamıştır. Ancak 1919-1920 yılları arasında Nahçıvan'a İran coğrafyasından Ermenilerin göç ettirilmesi projesinin ana aktörü değişmiş, bu görevi Rusya yerine İngiltere üstlenmiştir. Bu meyanda İran İngiliz siyasetinin aracısı rolüne bürünerek Ermenilerin kendi ülkesinden Nahçıvan'a geçmelerine müsaade etmiş ve Nahçıvan'daki yerel halkın da İran'a sürgün veya göç ettirilmesini teşvik ederek bölgedeki kentkırımı dolaylı destek sağlamıştır.¹

¹ Gaffar Abdülhadi, "Münasebat-ı Siyasi-yi İran ve Cumhuri-yi Azerbaycan-ı Kafkas ve Man'i-yi Ser-i Rah-i An (1918-1920)", *Fasılname-i Tahkiki Müatala'at-ı Müessesesi-yi Ferheng-i Aran*, Sale Nehom, Şomare 26-27, Zemistan 1389-Bahar 1390, s. 140; Mustafa Abdulla Nerimanoglu, *Ermenistan*

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Erivan ve Tahran'daki temsilcilerinin 1919-1920 yıllarındaki raporlarına göre, sürgün planları İngiltere öncülüğünde ortaya konmuş İran ise politik çıkar gayesi ile bu planlara destek olmuştur. Raporlarda, silahlı Ermeni çetelerin bizzat İran içinden bu bölgeye kaydırıldığı da ifade edilmiş ve İran'ın Nahçıvan özelindeki bu politikasının engellenmesi yönünde çaba içerisine girilmiştir.²

Ele aldığımız çalışmada 1828 yılından itibaren Nahçıvan özelinde Kafkas coğrafyasında nüfus değişimi üzerinden aşama aşama gerçekleşen kentkırım uygulamaları incelenmiştir. Bu uygulamaların planlayıcısı veya uygulayıcısı konumundaki aktörlerin hangi unsurları araç olarak kullandıkları ve ulaşmak istedikleri sonuç ile bölgede yaşanan kentkırımdan siyasi veya jeopolitik fayda sağlama amacı güden İran'ın pozisyonu incelememizin konusu olmuştur. Bu meyanda ortaya konan bulgularla, İran'ın 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki Kafkasya politikası ile günümüz Kafkasya politikasının benzeşip benzeşmediğine dair de kısa bir sentez yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın şekillenmesinde, Mustafa Abdulla Nerimanoğlu'nun, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetisetinde Naxçıvan* isimli eseri ve Kafkasya özelinde verdiği istatikselsel verilerle önem atfedilen Zehmet Şahverdiyev'e ait *Naxçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvellerinde* isimli çalışmasının büyük katkısı olmuştur. Ayrıca dönem itibari ile Azerbaycanlı yetkililerin yazışmalarına ulaşma imkânı sunan ve Vasif Talıbov'un editörlüğünü yaptığı *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti ve Naxçıvan* başlıklı eser de başvuru kaynaklarımız arasında yer almıştır. Huşeng Tala'ya ait *Haste-i Mermom-e Nahçıvan Berai Peyvend-i Do Bare Ba İran* başlıklı makale ise İran'ın Nahçıvan'daki kentkırım meselesine yaklaşımının ipuçlarını vermesi açısından bizler için kıymetlidir.

1.Kentkırım Kavramı

Savaşla birlikte ortaya çıkan yıkımın ana hedeflerinden bir tanesinin kentler olması kentkırım kavramı ile izah edilmektedir. Kentkırım (urbicide) kavramı urban ve cide kelimelerinde oluşmaktadır. Cide, bir nesneyi öldürme manasına gelirken,

Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetisetinde Naxçıvan, Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazırlığı Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Bakı 2013, s.104.

² *Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 930-1-0-0/2-31-19; *BCA.*, 930-1-00/4-71-6.

urban kelimesi ise kente ait olan anlamını taşımaktadır.³ Kentkırım kavramı her ne kadar son dönemlerde meydana gelen çatışmaların hedeflerine dair bir kavram olsa da, ifade ettiği anlamla birlikte daha önceki dönemlerde yaşanan savaş, katliam veya göç ile de ilişkilendirme imkânına sahibiz.

Şüphesiz kentkırım sonucu ortaya çıkan kentsel yıkım ile savaşın ardından kentlerde meydana gelen yıkım arasında büyük benzerlik vardır. Ancak savaş sırasında yaşanan yıkım ikincil zarar kavramıyla ifade edilirken kentkırım, soykırım eylemiyle benzerlik taşımakta, yıkım, etnik veya dini nefret motivasyonu ile gerçekleştirilmektedir.⁴ Bu motivasyon da kentlerde yaşanan vahşetin en temel nedenidir.

Literatürde kentkırım kavramı, kente karşı şiddet olarak kentkırım, ötekileştirme politikası olarak kentkırım ve terörle mücadele olarak kentkırım şeklinde farklı yaklaşımlarla ifade edilmektedir. Konumuzla ilgili ötekileştirme politikası olarak kentkırım yaklaşımının temel tanımı ise heterojen kentsel nüfusun, savaş, göç ve katliam yoluyla çoğulculuğun hedef alınarak homojen hale getirilmesidir.⁵

2.Nahçıvan Tarihine Kısa Bir Bakış (1828-1921)

Aras Nehri'nin kuzey kısmında konumlanan Nahçıvan kentinin ne zaman kurulduğu konusunda kesin bilgi bulunmamaktadır. Kentin isminin yer aldığı ilk kaynak Batlamyus'un ikinci yüzyılda kaleme aldığı coğrafya kitabıdır.⁶ Müellif eserinde kent ismini "Naksuana" olarak zikretmiştir. Tarihi milattan öncelere kadar uzanan kent hâkimleri M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren sırasıyla Manna, Med, Makedonya, Pers, Antropotena, Roma, Sasaniler, Abbasiler, Sacaogulları, Selçuklular, Moğollar, Altın Orda, Akkoyunlular, Safeviler ve İran coğrafyasında Safeviler'den sonra hâkim güç olan Kaçar Hanedanlığı olmuştur. 1501 yılında Safeviler'in hâkimiyeti altında bulunan Nahçıvan 1828 yılına kadar ise Osmanlı

³ Fırat Harun Yılmaz; Ali Şahin, "Kentsel Yıkımın Bosna ve Filistin Örnekleri Üzerinden Kentkırım Kapsamında Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, Cilt (C). 21, Sayı (S). 1, sayfa (s). 92-95.

⁴ Martin Coward, "Bosna'da Kentkırım Etno Milliyetçilik ve Bosna'daki Yok Etme Saldırganlığı", *Mimarlar Odası Bülteni*, Çev. Oktay Etiman, (Orijinal yayın tarihi 2004), Ankara 2006, S. 43, s. 26; Mithat Arman Karasu, "Küresel Barışa Karşı Yeni Bir Tehdit: Kentkırım (Filistin Örneği)", *Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi*, 2008, s. 102.

⁵ Yılmaz; Şahin, "Kentsel Yıkımın Bosna ve Filistin Örnekleri Üzerinden Kentkırım Kapsamında Değerlendirilmesi", s. 93-95.

⁶ Batlamyus'un Grekçe olarak kaleme aldığı ve Kindi tarafından Arapça'ya tercüme edilen coğrafya eserinin ismi *Geographike Hyphegesis*'dir (Kitabü'l-Coğrafya Fi'l-ma'mure mine'l-arz). Ayrıntılı bilgi için bkz.: Cengiz Aydın; Gülseren Aydın, "Batlamyus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, C. 5, s. 196-199.

Devleti ve İran arasında sürekli olarak el değiştirmiş ve nihayetinde 1828 yılında Rusya'nın kontrolüne geçmiştir.⁷

İran'da Safeviler'in 1736 yılında tamamen ortadan kalkmasıyla birlikte otorite boşluğunu dolduran ve bölgede Afşar Hanedanlığını kuran Nah Şah'ın ölümüyle birlikte, Azerbaycan bölgesinde hanlıklar dönemi başlamıştır. Bu dönemde Azerbaycan coğrafyası Rusya ve İran arasındaki alan hâkimiyeti mücadelesine sahne olmuş ve Rusya 1806 yılında Nahçıvan'ı fiili olarak ele geçirmiştir.⁸ Bu fiili durum İran ve Rusya arasında 1826 yılında başlayan savaşın sonunda imzalanan Türkmençay Antlaşması (1828) ile de resmîyet kazanmıştır.⁹ Rusya, Türkmençay Antlaşması'nın ardından aldığı senato kararıyla Nahçıvan ve Revan bölgesine "Ermeni Vilayeti" ismini vermiştir.¹⁰ Türkmençay Antlaşması'nın bir diğer önemli konusu ise Rusya'nın İran'a, Güney Azerbaycan'daki Ermenilerin kendi iradeleriyle Rus topraklarına (Nahçıvan) göç etmesine izin vermesini kabul ettirmesidir.¹¹ Bahsi geçen gelişmelerin ardından Ruslar 1849 yılında Erivan Guberniyası (Vilayet) oluşturarak Nahçıvan'ı Erivan'a bağlamıştır. Bu vesile ile zaman içerisinde Nahçıvan'ın 10.668 kilometrekare olan arazisi 3.993 kilometrekareye kadar düşürülmüştür.¹²

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar Nahçıvan'da hâkim güç olan Rusya, 1917 yılında Bolşevik İhtilali'yle birlikte savaştan çekilmiş ve savaşa taraf rakip ülkelerle 3 Mart 1918 tarihinde tamamı 15 madde olan Brest Litovsk Barış Antlaşmasını imzalamıştır. Konumuzla ilgili olarak Osmanlı Devleti bu antlaşmayla 1877-1878 yılında Rusya'ya vermek durumunda kaldığı Kars, Ardahan ve Batum'dan Rus askerinin tahliyesini sağlamış ve bölgede halkın isteğiyle belirlenecek olan yeni statükoya Rusya'nın dâhil olmasını garanti altına almıştır.¹³ Şüphesiz Rusya'nın Doğu Anadolu'dan çekilmesi Kars, Ardahan ve

⁷ Hüsamettin M. Karamanlı, "Nahçıvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. 32, s. 294-297.

⁸ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 15, S. 36, s. 188.

⁹ Said Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-yi İran*, İntişar-ı Bünyad, 1368 (1990), C. 2, s. 179-186.

¹⁰ Yaqub Mahmudov, "Nahçıvan", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, Lider Neşriyyat, Bakı 2005, C. 2, s. 242.

¹¹ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'ya İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kaynak Yayınevi, 1989, s. 185.

¹² "Naxçıvan Qezası", *Naxçıvan Ensiklopediyası Naxçıvan Bölməsi 2 Ciltte Cilt 2*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Naxçıvan Qezası, 2005, s. 90.

¹³ Marziye Memmedli; Hilal Akgüller, "Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçları (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)", *Belgi Dergisi*, DOI: 10.33431/belgi.745630, C. 2, S. 20, s. 2722-2729.

Batum kadar Nahçıvan için de önem arz etmektedir. Rusların işgal ettikleri daha sonra boşalttıkları bölgeleri savunmak için Ermeni çeteler hemen harekete geçmiş ve Brest Litovsk Barış Antlaşması'nı tanımadıklarını ifade etmişlerdir. Ermeniler bölgede sistematik katliamlara başlamış ve Rusya'nın hâkimiyeti döneminde elde ettikleri kendi kazanımları koruma gayreti içine girmişlerdir. Bu doğrultuda Ermeniler, Ruslara alternatif olarak aradıkları desteği İngiltere nezdinde bulmuş ve İngiltere Ermenilere yardım amacıyla 20 milyon sterlini kaynak tahsis etmiştir. İngiltere ayrıca Ermeniler'in İran üzerinden Kafkasya'ya geçişi konusunda lojistik yardım sözü vererek Ermenilere silah da sağlamıştır. Ermeni çeteleri yeni hâimleri olan İngilizlerin desteği ve Andranik isimli çete liderinin öncülüğünde Nahçıvan ve Ordubad'da birçok Türk köylüsünü katletmiş ve göçe zorlamıştır. Rakamlara göre 1918-1921 yılları arasında Nahçıvan'da 73.727 kişi Ermeni çetelerce öldürülmüştür.¹⁴ Elbette katliamlar, Nahçıvan ve Zengezur'un Ermenilerce kontrol altına alınarak Türk dünyası arasında tampon bir bölge oluşturulması planı Rusya, İngiltere ve Ermeniler açısından işlevsel hale gelmesine hizmet ediyordu. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması ile birlikte Kafkasya'dan askerlerini geri çekme mecburiyetinde kalan Osmanlı Devleti'nin bölgedeki askeri gücünün sekteye uğraması, Ermenilerin umutlarını bir hayli artırmıştı. Ancak Osmanlı Devleti fiili olarak bölgede bulunmasa bile Türklerin kurduğu Aras Türk Hükümeti gibi oluşumlara ve sivil direnişe desteğini esirgemedi. Ayrıca 1918 yılında bağımsızlığını ilân eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti de Nahçıvan'ın Ermenilere verilmemesi hususunda dikkatli davranarak Nahçıvan'a ivedilikle bir vali atadı ve Nahçıvan'ın hukuken kendisine bağlı olduğu ilan etti.¹⁵

2.1.Nahçıvan'da İngiliz Etkisi ve Bölgeyi Ermenilere Teslim Etme Çabaları

Nahçıvan'ın Ermenilerce işgal edilmesini önlemek için kurulan ve yukarıda bahsi geçen Aras Türk Hükümeti, bir yandan da Ermenilerin hâmişî konumundaki İngilizlerle de mücadele ediyordu. Ermeniler, 1919'un Ocak ayında Nahçıvan'da İngiliz Valiliği'nin kurulmasıyla ve Aras Türk Hükümeti'nin feshedilmesiyle birlikte daha rahat hareket etme ve katliamlarında daha cesur davranma imkânı

¹⁴ Emin Şihaliyev, "Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX.Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, C. 53, s. 184-188; Beşir Mustafayev, "Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2012, S. 43, s. 289-294.

¹⁵ Nesrin Sarıahmetbeyoğlu, *Azeri Ermeni İlişkileri 1905-1920*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 408-409.

bulmuştur. Bu meyanda Ermenistan Devleti Nahçıvan'a devlet memurları göndermiş ve bölgeyi resmi olarak ilhak ettiği mesajını vermek istemiştir. Ancak bu durum Nahçıvan Hükümeti tarafından kabul edilmemiş ve genel bir barış olmadan Ermenistan ile resmi ilişkiye girmekten kaçınılmıştır. Ancak itirazlara rağmen Nahçıvan, İngilizler tarafından Ermeni idaresine verilmiştir. İngilizlerin kontrolünde Ermeni kuvvetleri Nahçıvan yönüne doğru harekete geçerek ilhakı askeri olarak da garanti altına almak istemişlerdir. Bu doğrultuda Ermeni kuvvetleri Kamerli'den yola çıkmış, Türkiye Ermenilerinden oluşan Sason süvari bölüğü de Kamerli'nin güneyinden Develi'ye doğru hareket etmiştir. Ermenilerin askerî harekâtı başlarda İngilizleri endişeye sevk etmiştir. Çünkü Nahçıvan'a yapılacak harekât Kars'ta İngilizler aleyhine yankı uyandırabilirdi. Ermenilerin açıklamalarıyla tatmin olan İngilizler bu endişelerinden vazgeçerek Ermenilerin harekâta devam etmesi kararını almışlardır. Bu sayede Nahçıvan topraklarına giren Ermeniler 2 top, 10 makinalı tüfek ve 200 askerden oluşan öncü birlikleriyle Noraşen'e yerleşmiştir. Ermeni güçleri başlarında İngiliz subaylarının olduğu ve sayısı 6.000 bini bulan takviye birliklerle 24 Mayıs 1919'da Nahçıvan'ı işgal etmiştir. Bu tarihten sonra Ermeniler Nahçıvan'a Varshamyan isimli bir şahsı vali olarak atamış ve burada yönetimi kendileri açısından resmileştirmiştir.¹⁶

Ermenilerin İngiliz desteği ile Nahçıvan'ı ilhak etme teşebbüsleri yerel halk tarafından kabul görmemiş ve Ermenilere karşı mücadele yürütülmüştür. Sonuç itibarıyla İngilizler kendi iradeleriyle 1919 yılı ortalarında Nahçıvan'dan ayrılmış, 30 Ağustos 1919 tarihinde de Ermeni çeteciler Nahçıvan'dan çıkartılmıştır. İngilizlerin Nahçıvan'dan ayrılması üzerine bu kez Amerika bölgeye temsilci göndermiş ve Nahçıvan ile Şerur-Dereleyaz kazalarını içine alan bir bölge valiliği oluşturarak Amerika güdümünde bir yapı teşkil etmeye çalışmıştır. Bu sıralarda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Samed Bey Cemilinski'yi vali olarak atamış, bölgede varlığını hem siyasi hem de Nahçıvan'a İran üzerinden sağladığı teçhizat ile askeri olarak hissettirmiştir.¹⁷

Ermeniler genel manada Nahçıvan'dan çıkarılmış olmasına rağmen çetelerin bölgedeki katliamları son bulmamıştır. Hatta 23 Kasım 1919 tarihinde Zengezur'u işgal etmeye başarmışlardır. Ermenilerin kısımlarına Türk ordusunun kayıtsız

¹⁶ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 180-191.

¹⁷ Karamanlı, "Nahçıvan", s. 294-297; Sunay Yılmaz, *Sovyet Birliği Sonrası Dönemde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015, s. 42.

kalması elbette beklenemezdi bu doğrultuda Türk askeri gücü 1920 yılının Mart ayında Nahçıvan'a asker sokmuş ve katliamların önüne geçmek istemiştir.¹⁸

Ermenilerin Nahçıvan bölgesine saldırıları 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasının ardından da devam etmiştir. Çatışmalar özellikle Zengibasas bölgesinde yoğunlaşmıştır. Burada Türk kuvvetleri ile birlikte Zengibasas Şûra kuvvetleri Ermeni taarruzlarına karşı ciddi direniş göstermişlerdir. Ancak sayıca üstün olan Ermeniler 50'ye yakın köyün halkını göçe mecbur etmiştir. Ermeniler 25 Haziran 1920'de Nahçıvan'ın kuzeyine de taarruzda bulunmuş, burada Nahçıvan Bölge Komutanı Binbaşı Ali Timur ve Teğmen Cemil idaresindeki Türk birliklerinin direnişiyle karşılaşmış ve geri çekilmişlerdir. Bu duruma rağmen Ermeniler Vedi ve Dehne Boğazı bölgesinde harekâta devam ederek burada başarı elde etmişlerdir. Gelişmeler üzerine Nahçıvan Şûra Hükümeti ve Erivan Hükümeti arasında mütareke yapılması durumu ortaya çıkmıştır. Ermeniler 18 maddelik ultiमत vermiş, Nahçıvan Şûra Hükümeti de Dehne Boğazı'ndan Ordubad'a kadar olan Nahçıvan topraklarına muhtariyet şartını öne sürmüştür. Mütareke gelişmelerinden haberdar olan 11. Kafkas Tümeni Komutanı ise Binbaşı Ali Timur'un Nahçıvan, Culfa ve Ordubad'ı savunması emrini vermiştir. Ermeniler de Nahçıvan Şûra Hükümeti'nin şartını kabul etmeyerek 25 Temmuz 1920'de Şahtahtı'nı işgal etmiştir. Ermeniler Şahtahtı'nı işgal ederek Nahçıvan'ı tehdit etmekte ve Azerbaycan'daki Sovyet idaresine rağmen Nahçıvan'ı işgal etmek istemişlerdir. Ancak bu işgal arifesinde Kızılordu'nun Nahçıvan'a girmesi Ermeniler'in Nahçıvan'ı işgal planının gerçekleşmesine mâni olmuştur.¹⁹

Ermeniler Nahçıvan'ı tamamen işgal etme fikrini uzun yıllar zihinlerinde tutmuş ve bunu başarmak için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Ancak bu çaba, Türkiye'nin Nahçıvan üzerindeki kararlı tutumu, bölge halkının direnişi ve Kızılordu'nun girişimi ile birlikte kesin bir sonuca ulaşmamıştır.

Ermenilerin Nahçıvan'a saldırıları sırasında, yukarıda zikrettiğimiz üzere 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Hükümet, Azerbaycan İnkılap Komitesi'ne devredilmiş ve Sovyet idaresi resmîyet kazanmıştı.²⁰ Sovyet Hükümeti temsilcileri ile 9. Kızılordu Harb Şûrası ve Azerbaycan İnkılap Komitesi Nahçıvan'daki

¹⁸ Yılmaz, *Sovyet Birliği Sonrası Dönemde Nahcivan Özerk Cumhuriyeti*, s. 42.

¹⁹ *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, C. 3, Ankara 1995, s. 112-126; *Azerbaycan Tarixi 7 Ciltte VI Cilt*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A. Bakıxonov Adına Tarix İnstitutu, C. 6, Bakı 2008, s. 33.

²⁰ Qiyas Şükürov; Vasif Qafarov, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 257-272.

yetkililere bir telgraf göndererek hâkimiyetin Sovyetlere verilmesini talep etmişlerdir. Mevcut durumda Nahçıvan'da Türk kuvvetleri, 1.500 kişilik Nahçıvan Milli Komitesi askeri bulunuyor ve bölgeye Ermeni saldırıları da devam ediyordu. Azerbaycan'daki Sovyet Hükümeti ayrıca Ermeni Hükümet yetkililerine de bir nota vererek Karabağ ve Zengezur'u boşaltmaları, Ermeni askerlerin kendi sınırlarına çekilmelerini ve katliamlara son vermelerini aksi halde Ermeni Hükümeti üzerine birlik göndereceklerini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Ermeniler Nahçıvan'a yaptıkları saldırılara ara vermek mecburiyetinde kalmıştır.²¹ Sonuç itibariyle Azerbaycan'daki gelişmelere paralel olarak Nahçıvan'da da Sovyet hâkimiyeti kurulmuş ve bu 1921'in ocak ayında Nahçıvan muhtariyet statüsünde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile birleşme kararına kadar devam etmiştir. Kars Anlaşmasıyla birlikte de Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlı muhtariyet statüsü kesinleşmiştir. Nahçıvan 9 Şubat 1924 tarihinde de Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin merkezi olmuştur.²²

3.Nahçıvan'da Rusya'nın Demografi Üzerinden Gerçekleştirdiği Kentkırım Uygulamaları ve İran (1828-1918)

Kafkasya genelinde demografik yapının Ermeniler lehine değiştirilmesi fikri ilk olarak 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde hayata geçirilmeye başlanmıştır. Çar I. Petro'nun hükümranlığının son dönemlerinde ortaya atılan bu düşünce, 10 Kasım 1724 tarihinde Bakü'de Rus Generalleri Matyuşkine ve Levaşev'e gönderilen fermanla somut olarak kendine yer bulmuştur. Söz konusu fermanla, tüm imkânların seferber edilerek Ermeni ve Hristiyan ailelerin Gilan, Mazenderan, Bakü, Derbent ve diğer elverişli bölgelere yerleştirmeye çalışılması talimatı verilmiştir. Emirlere karşı gelen Müslüman halkın ise mevcut yerlerinden kovulması emri de bu talimatta yer almıştır. Güney Kafkasya'daki iskân politikasını ise Rus komutan Pavel Sisianov yürütmüştür.²³ Daha sonra I. Petro'nun eşi I. Katerina 1726 yılında yayınladığı 22 fermanla Ermenilerin desteklenmesi gerektiğini ilan etmiştir. Yine

²¹ Seid Sadıqov, *Naxçıvan Muxtar Respublikası Tarixinden*, Azerbaycan Elmler Akademiyası Milli Münasebetler Enstitüsü, İrşad Merkezi, Bakı 1995, s. 14-16.

²² Mahmudov, "Naxçıvan", s. 246.

²³ Nerimanoğlu, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetinde Naxçıvan*, s. 16; İsmayil Hacıyev, "XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)", *Sosyal ve Beşeri İlimler Araştırmaları Dergisi*, Güz 2017, C. 18, S. 40, s. 160-163.

1779 yılında Çariçe II. Katerina özel bir fermanla iki bin İranlı Ermeni'yi Rus vatandaşlığına kabul ettiğini belirtmiştir.²⁴

19. yüzyıldan itibaren Ruslar'ın özellikle Nahçıvan'a olan ilgisi Ermenilerin tıpkı Güney Kafkasya'da olduğu gibi kullanışlı bir araç olarak değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştur. Ruslar ağırlıklı olarak Nahçıvan bölgesine Ermeni nüfusunu yerleştirmeye, 1828 yılında İran ile imzaladıkları Türkmençay Antlaşması'yla Erivan Hanlığı'nı kontrol altına almasından ve hatta Çar I. Nikolay döneminde 21 Mart 1828 tarihli senato kararıyla Nahçıvan ve Erivan'ı "Ermeni Vilayeti" olarak nitelendirip idaresini Ermeni D.O. Behbudov'a vermesinden sonra başlamıştır. Ruslar Ermenilerin iskân ettirilmesindeki temel motivasyonlarını hukuki olarak Türkmençay Antlaşması'na yerleştirmiş ve antlaşmadaki 15. maddede, Güney Azerbaycan'da yaşayan ahalinin istedikleri takdirde Rusya topraklarına (Erivan Hanlığı bölgesi) göçebileceği ifade edilmiştir.²⁵ Rusların strateji doğrultusunda Nahçıvan ve Erivan'a çok sayıda Ermeni aile iskân ettirilmiştir.

Ermenilerin İran'dan Kuzey Azerbaycan'a özellikle de Nahçıvan bölgesine göç ettirilmesi projesi Türkmençay Antlaşması'ndan önce hazırlanmış ve 1827 yılında Rusya'nın İran'daki elçisi Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov'un başkanlığındaki Güney Kafkasya bölgesinin diplomatik defterhanesinde projelendirilmiştir. Bu doğrultuda 1827 yılının Mayıs ayında Rus General Peskoviç, Petersburg'dan gelen talimat doğrultusunda Ermeniler arasında saygınlığı ile bilinen Miralay Lazaryev'in (Kazaros Lazaryan) göç konusunda kendisine yardımcı olmasını istemiştir. Lazaryev, Rusların İran topraklarını işgalde Ruslara yardımcı olan Ermenilerin Rus topraklarına yani Kuzey Azerbaycan'a göç etmek istediklerini Peskoviç'e iletmış ve göç esnasında Ermenilerin işlerini kolaylaştıracak bazı tavizler talep etmiştir. Peskoviç de 26 Şubat'ta Lazaryev'e, 29 Şubat'ta da "Erivan Geçici İdaresine" gönderdiği talimatta, ticaretle uğraşan Ermenilerin şehirlere yerleştirilmesi, köylülere toprak verilmesi, köylülerin 6 yıl vergiden muaf tutulması, göç edenlerin Nahçıvan ve Erivan'a yönlendirilmesi ve yoksul ailelere 10 gümüş rubleye kadar yardım yapılması hususunda emir vermiştir. Sistematiik olarak başlayan bu göç

²⁴ Şükür Memmedov, "Türkiye ve İran'dan Ermeniler'in Göç Ettirilmeleri Politikası", *21. Yüzyıla Giren Tarihe Dostça Bakış: Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 65.

²⁵ Rafik Firuzoğlu Safarov, "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)", *Türkler Ansiklopedisi*, Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 19, s. 167-170; Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", s. 1991; Hacar Y. Verdiyava, "İrean (Erivan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", *Türkler Ansiklopedisi*. (Çev. Bilgehan Atsız), Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 19, s. 176.

hareketinde bazı Ermeni aileler yer almak istememiş ancak buna rağmen Lazaryev öncülüğündeki Ermeni gücü bu aileleri de göçe zorlamıştır. İran topraklarından gerçekleştirilen göç hareketi Kaçar Hanedanı Veliiahttı Abbas Mirza'yı da oldukça rahatsız etmiş ve Abbas Mirza'yı göçe engel olmak için birtakım girişimlerde bulunmaya mecbur etmiştir. Abbas Mirza, Lazaryev'e iki kez mektup yazarak bu girişimlerin durdurulmasını talep etmiş ve ayrıca Ermeni ailelere göç etmedikleri takdirde 6 yıl boyunca vergiden muaf tutulacakları sözünü vermiştir. Ancak Abbas Mirza'nın bu tutumu başarıya ulaşmamış Ermeniler kitleler halinde Kuzey Kafkasya'ya özellikle Nahçıvan'a göç etmeye devam etmiştir.²⁶

Ermenilerin göçleri ile ilgili Gürcistan Başkomutanı tarafından görevlendirilen İvan Şopen'in (Ivan Chopin- Шопен)²⁷ Nahçıvan ve Revan'daki 1828-1831 yılları arası nüfus hareketlerini dikkate aldığı ve 1852 yılında yayımlanan “Исторический Памятник Состояния Армянской Области в Эпоху ее Присоединения к Российской Империи (Rus İmparatorluğuna Katılımı Döneminde Ermeni Oblastı'nın Tarihi Durumu)” isimli çalışması oldukça önemlidir. Şopen'in çalışmasındaki verilere göre Nahçıvan'daki Müslüman ve Ermeni nüfusu ile büyük kısmı İran'dan göçle Nahçıvan'a gelen Ermenilerin sayıları şu şekildedir:

Tablo 1: Şopen'in (Шопен) Nahçıvan ve Ordubad şehirlerine ait göç istatistiği.²⁸

Bölge	Genel Halk		Ermeniler					
			“Yerli”		Göç Ettirilenler			
					İran'dan		Türkiye'den	
	Aile	Kişi	Aile	Kişi	Aile	Kişi	Aile	Kişi
Nahçıvan Eyaleti								
Nahçıvan şehri mahalleri	1.330	5.470	156	719	265	1.110	-	-
1. Elineçay	731	3.582	123	683	208	1.051	-	-
2. Nahçıvan	2.070	9.477	150	776	941	4.507	-	-
3. Mevazixatun	498	2.643	-	-	216	1.146	-	-

²⁶ “Göç ettirilmeye hazırlık.....”, İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi, *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Tarih Enstitüsü ve Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları*, Ankara 2018, s. 347-354; Memmedov, “Türkiye ve İran'dan Ermenilerin Göç Ettirilmesi Politikası”, s. 66.

²⁷ Oğuzhan Çaycıoğlu, “Kafkasya Araştırmalarına Dair Bir Kaynak: Tifliskiye Vedomosti Gazetesi (1828-1832)”, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 9, s. 63.

²⁸ Шопен, И.И. Исторический Памятник Состояния Армянской Области в Эпоху ее Присоединения к Российской Империи. СПб., 1852, s.635-638; Zehmet Şahverdiyev, *Nahçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvelerinde*, Elm Yayınları, Bakı 2008, s. 82.

4.	Xok	335	1.599	43	224	-	-	-	-
5.	Dereleyaz	1.574	7.736	58	288	507	2.838	8	27
TOPLAM		6.538	30.507	530	2.690	2.137	10.652	8	27
Ordubad dairesi									
Ordubad şehri mahalleri		803	3.444	-	-	36	182	-	-
1.	Ordubad	196	843	36	215	14	76	-	-
2.	Eylis	320	1.886	214	1.356	29	183	-	-
3.	Deste	379	1.879	62	346	-	-	-	-
4.	Bilev	499	2.317	39	208	171	899	-	-
5.	Ceneneb	128	606	49	263	-	-	-	-
TOPLAM		2.325	10.975	400	2.388	250	1.340	-	-

Nahçıvan özelinde nüfus durumuyla ilgili önemli bir kaynak sayılan Şopen'in istatistikleri hakkında genel bir değerlendirmede bulunacak olursak, 1828-1831 yılları arasındaki hareketiyle birlikte Nahçıvan ve Ordubad'daki toplam 8.863 ailenin 3.325'i Ermeni ailelerden oluşmakta ve genel aile ortalamasında Ermeni ailelerin oranı %37,5'ye yükselmiş bulunmaktadır.²⁹ Ayrıca dikkati çeken önem bir husus ise Nahçıvan'a dışarıdan getirilen Ermeni ailelerin büyük çoğunlukla İran topraklarından bölgeye kaydırılması hususudur. İskân politikası ile birlikte Nahçıvan ve Ordubad'a toplam 2.395 Ermeni aile yani 12.019 kişi getirilmiş ve bu durum göçün planlı bir şekilde gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur. Nitekim konuyla ilgili spesifik olarak istatistik tutulması da bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Nahçıvan ve Ordubad'a Ermeni ailelerin yerleştirilmesi hususunda Rus Maliye Nazırlığı memurlarından Vasili Qriqoryev'in hazırlamış olduğu istatistik de önemlidir. Şopen'e göre daha ayrıntılı hazırlanan bu istatistikler, Şopen'in ortaya koyduğu rakamlardan farklılık arz etmekte ve Nahçıvan ile Ordubad'a İran'dan göç ettirilen Ermeni ailelerin sayıca daha fazla olduğu dile getirilmektedir. Söz konusu istatistik şu şekildedir:

²⁹ Şopen'in istatistikte "Yerli" olarak nitelendirdiği aileler Ermeni ailelerdir.

Tablo 2: Qriqoryev'in Nahçıvan ve Ordubad şehirlerine ait göç istatistiği.³⁰

İlk Meskunlaş-tırıldıkları yerler	Ailelerin sayısı	Meslekleri			Sayı			Hangi daire ve şehirden göç ettirildikleri
		Tacir	Sanat-kâr	Çiftçi	Erkek		Kadın	
					Yetişkin	Çocuk		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Nahçıvan şehri:	166	63	63	40	281	118	313	Hoy
	53	31	15	7	111	52	113	Tebriiz
	69	25	23	21	120	43	129	Marağa dairesi
	66	20	30	16	126	60	149	Salmas
	31	9	12	10	50	26	75	Salmas
	26	10	10	6	34	15	55	Salmas
	5	-	5	-	10	4	16	Dehgargan Urmiye
Toplam	416	158	158	100	732	318	850	
Köyler:								
Küznüt	72	-	12	60	113	51	135	Salmas
Qızılca	23	-	-	23	51	18	63	Salmas
Ebrequnis	36	-	24	12	60	37	20	Salmas
Kirra	44	-	13	31	83	32	105	Salmas
Benenyar	49	4	12	33	103	52	157	Salmas
Noraşen	23	-	-	23	43	26	59	Salmas
Qazançı	22	-	-	22	44	25	57	Salmas
Ağyari	36	-	-	36	56	40	95	Salmas
Azadek	22	-	-	22	40	32	57	Salmas
Mardrus	42	-	-	42	76	49	115	Salmas
Keşişkend	37	-	-	37	60	40	102	Salmas
Qoytul	33	-	-	33	56	37	79	Salmas
Meltikend	35	-	4	31	66	30	88	Salmas
Yelpin	20	-	-	20	33	19	51	Salmas
Aruleşin	17	-	-	17	18	18	31	Salmas
Xeçlilli	24	-	-	24	31	27	61	Salmas
Didivar	31	-	-	31	41	35	68	Salmas
Kültepe	70	-	24	46	86	100	176	Salmas
Bedexşan	26	6	-	14	41	18	38	Salmas
Nehrem	208	15	30	163	398	221	545	Salmas
Tezekend	44	-	3	41	86	38	101	Salmas
Tumbul	53	-	13	40	65	60	100	Salmas
Qaraxanbeyli	81	7	20	54	145	74	196	Salmas
Kürediz	37	-	-	37	63	40	85	Salmas
Arınc	31	-	3	28	51	30	70	Salmas
Sultanbeyli	34	-	-	34	60	27	75	Salmas
MemerzaDize	20	-	4	16	45	13	37	Salmas
Xalxal	35	-	-	35	50	32	83	Hoy
Erezin	60	-	8	52	113	50	153	Salmas

³⁰ Şahverdiyev, *Naxçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvellerinde*, s. 83-85.

Saltaq	33	-	5	28	56	30	83	Salmas
Alagöz	42	-	2	40	74	43	98	Salmas
Uzunoba	40	-	-	40	63	46	127	Salmas
Qarababa	24	-	3	21	34	25	59	Salmas
Külüs	13	-	-	13	20	12	30	Salmas
Nurs	30	-	5	25	50	24	74	Salmas
Şıxmahmud	63	-	7	56	117	69	160	Salmas ve
Nezerabad	49	-	3	46	73	50	117	Hoy
Cehri	151	-	40	11	309	160	465	Salmas ve
Badamlı	23	-	4	19	33	13	58	Hoy
Şahbuz	20	-	2	18	31	23	44	Salmas ve
Yarımcı	78	-	27	54	99	80	154	Hoy
Mezre	22	-	3	19	32	14	42	Salmas ve
Kerimbeydize	22	-	4	18	50	24	48	Hoy
Toplam:	1.869	32	275	1.562	3.238	1.884	4.629	Salmas ve
Nahçıvan								Hoy
daresi								Salmas ve
üzerine								Hoy
toplam:	2.285	190	433	1.662	3.970	2.202	5.479	Urmiye
Ordubad								Urmiye
daresi								
köylər:								
Eylis	37	11	13	13	53	40	86	
	29	7	10	12	41	30	82	
Eylis	182	-	22	160	354	200	501	
Qayadamış	18	-	-	18	41	23	58	
Azader ve	266	18	45	203	489	295	727	
Dize								
Elağa								
Toplam:								Tebriz
								Tebriz
								Marağa
								Tebriz
Nahçıvan								
Eyaleti								
toplamı	2.551	208	478	1.865	4.459	2.495	6.206	

Şopen Nahçıvan'a İran'dan göç ettirilen Ermeni aile sayısını 2.387 olarak belirtirken, Qriqoryev bu rakamın 2.551 olduğunu ifade etmektedir. Qriqoryev'in istatistiğinin bir diğer önemi ise göç ettirilen Ermenilerin hangi şehirlerden getirildikleri, sahip oldukları meslekler ve yaşlarının ayrıntılandırılmış olmasıdır. Sayı farklarına rağmen her iki müellifin de istatistiğinde görüldüğü gibi 1828 yılından sonra Nahçıvan'ın demografik yapısının değiştirilmesi amacıyla birçok Ermeni aile bölgeye yerleştirilmiştir. Bu iskân politikası ilk olarak 1905-1906 arasında daha sonra ise 1918-1920 yıllarında Nahçıvan'da bir kentkırımının yaşanmasına sebebiyet verecektir.³¹ Nitekim Ermeni göçünün sistematik olarak

³¹ Mirza Bağır Aliyev, *Qanlı Günlerimiz (1918-1920, Naxçıvan)*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, s. 5-66; Şahverdiyev, *Naxçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvellerinde*, s. 88-91.

başladığı 1828-1831 yılları arasında Nahçıvan'daki 1.199 Müslüman aile yaşadıkları bölgeyi terk etmiştir.³²

Nahçıvan'a Ermeni ailelerin yerleştirilmesi stratejisi uzun yıllar devam etmiş ve 1897 yılına gelindiğinde Nahçıvan, Şerur ve Dereleyaz kazalarındaki Ermeni sayısı 55 bine çıkmıştır. Aynı dönemde bölgedeki Müslüman sayısı ise 125 bindir.³³ 1886 yılında Nahçıvan'daki Müslümanların toplam nüfus içerisindeki oranı %57,6, 1887'de ise %64,3 olmuştur. Bu oran 1905-1906 yıllarında Ermenilerin Nahçıvan'da gerçekleştirdiği katliamlardan dolayı 1908 yılında %57,2'ye gerilemiş 1915 yılında tekrar yükselerek %59'a ulaşmıştır. Ermenilerin toplam nüfus içerisindeki oranı ise 1897'de %33,2 iken 1908 yılında %41,9'a ulaşmıştır. 1917 yılına gelindiğinde ise Nahçıvan'daki Müslüman sayısı 148 bin iken Ermeni nüfusu Kürtlerle birlikte 80 bin olmuştur. Bu durum Rusların yoğun çabasına rağmen Nahçıvan'da Ermeni çoğunluğunun oluşmadığını ortaya koymaktadır.³⁴

Ermenilerin, Rusya'nın kendilerine vereceği boş toprak vaatleri ve kuracakları Ermenistan Devleti hayaliyle gerçekleştirdiği bu göçler, Kuzey Azerbaycan'daki Müslüman ailelerin aleyhine oldukça kötü sonuçlar doğurmuştur. Öncelikli olarak bölgenin demografik yapısı değişmeye başlamış ve sonraki bölümde görüleceği üzere Kuzey Azerbaycan'da birçok Müslüman ailenin ya öldürülmesi ya da topraklarını kaybetmesine neden olacaktır. Rusya'nın İran'daki elçisi A.S. Griboyedov'a ait olduğu tahmin edilen *"Ermenilerin İran'dan Bizim Vilayetlere Göç Ettirilmesi Hakkında Notlar"* isimli çalışmada yer alan *"Ermenilerin mülk sahiplerinin topraklarına yerleştirilmesi, onların Müslümanların yerini dar etmesi bir yana, onlara üstüne tavizler de verilmiştir. Hâlbuki zarara uğrayan taraf Müslümanlar idi. Aslında Ermenileri değil, buranın Müslümanlarını göçkün hesap etmek gerekir. Ermeniler göç ettirildiği zaman Müslüman ailelerin çoğu yaylada olup, gelme Ermenilerin onların evine yerleştirilmesinden haberleri yok idi."* şeklindeki ifadeler, henüz göç hareketinin yeni başladığı yıllardaki durumu ortaya koymasından da değerlidir.³⁵

³² Safarov, "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)", s. 168.

³³ Kaynaklarda 1886-1908 yılları arasında Nahçıvan nüfusu konusunda farklılıklar vardır. Bu farklılığın sebebi Şerur ve Dereleyaz kazalarının 1874 yılında Nahçıvan'dan ayrılmasıdır. Bazı kaynaklarda Şerur ve Dereleyaz kazaları ile Nahçıvan nüfusu birlikte zikredilirken bazılarında ayrı ayrı ifade edilmiştir.

³⁴ Nerimanoğlu, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetinde Naxçıvan*, s. 55-57; Şahverdiyev, *Naxçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvellerinde*, s. 72.

³⁵ "Göç ettirilmeye hazırlık.....", s. 355.

4.Nahçıvan'da İngiltere Destekli Kentkırım Planında İran'ın Rolü (1918-1920)

1918 yılının ilk aylarından itibaren Ermeniler, Rusların daha önce işgal ettikleri ancak I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesiyle birlikte işgal bölgelerini korumak amacıyla bölge Müslümanlarına karşı katliama başladılar. Katliamların yanı sıra Erivan ve Nahçıvan halkını da göçe zorladılar. Bu doğrultuda 1918 yılında Nahçıvan'ı işgal etme girişiminde bulunarak Nahçıvan ile Bakü arasındaki Zengezur'da 7.729 Müslümanı öldürdüler. Aynı yılın sonlarına doğru Güney Azerbaycan bölgesi İngiltere tarafından işgal edildi ve Ermeniler adeta Rusya'nın ardından yeni bir koruyucu şemsiyeye sahip oldular. Ermeniler, katliam ve göç ettirme politikalarına, İngilizlerin toprak vaatlerini gerekçe yaptılar. Nitekim Ermeni Hükümeti'nde Müslüman halkı göçe zorlamak amacıyla bakanlık dahi kurulmuş vaziyette idi. Temel metot arazinin temizlenmesi ve yabancıların (Müslümanların-Türklerin) yok edilmesi idi. Söz konusu bu metot terminolojilerinde de kendine yer bulmuştur. "Makrel-araziyi temizlemek, kaytsel-yabancı halkı yok etmek" manasına gelmekteydi. Ermenilerin bu politika ve faaliyetlerine İngiltere ile İran da destek oluyordu.³⁶ Özellikle bölgedeki İngiliz subaylar gerek Osmanlı Devleti coğrafyasından gerekse İran üzerinden Ermenileri bölgeye yerleştirmek için yoğun çaba sarf ediyorlardı. Ermeni Devleti'nin 28 Mayıs 1919'da Kars ve Ardahan'ı ilhak etme kararını alması ve Ermenistan'ın hem yüzölçümü hem de demografik olarak genişletilmesi projesi de şüphesiz İngiltere desteği ve onayı ile gerçekleşiyordu.³⁷

1918 yılında Çarlık Rusya'sının yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan mevcut durum Azerbaycan Türklerine devlet kurma ve müesseseseleşme noktasında önemli fırsat sunmuştur.³⁸ Cumhuriyet formunda kurulan yeni devletin şüphesiz en önemli sorunu Çarlık Rusya'sının yüz yıl boyunca bölgeyi Ermenileştirme politikasının sonuçları olmuştur. Ayrıca 1915 yılındaki tehcir kararı ile Anadolu'nun doğusundaki Ermenilerin Kafkaslara akması ve İngiltere'nin teşvikiyle 1919-1920 yıllarında İran'dan Kuzey Azerbaycan'a göç ettirilen Ermeniler de bu sorunu daha da derinleştirmiştir. Nitekim bölgedeki Müslümanlar aleyhine gerçekleşen katliamların insan gücünün kaynağını 1828 yılından 1920 yılına kadar, büyük oranda İran

³⁶ Safarov, "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)", s. 172.

³⁷ Selçuk Ural, (2021), "Kafkasya Güç Mücadelesinde İngiltere'nin Ermenistan Politikası", *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Bakü 2018, s. 554-558.

³⁸ Mehman A. Damirli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", *Türkler Ansiklopedisi*, Türkiye Yayınları, C. 19, Ankara 2002, s. 148.

coğrafyasından Kafkaslara göç ettirilen Ermeniler oluşturmuştur. Bu meyanda Nahçıvan'daki kentkırımda İran'ın rolüne ayrı bir parantez açacak olursak, bölgenin Müslümanlardan arındırılması ve Ermenilerin yerleştirilmesi politikasında İran'ın iradesinin etkisi ilk olarak 1918 yılının Aralık ayında ortaya çıkmıştır. İran, Kafkaslar'da Osmanlı Devleti himayesinde kurulacak Türk Cumhuriyetleri'ne şüphe ile yaklaşmakta ve özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kendine tehdit olarak görmektedir, bu doğrultuda bölgedeki hareketliliği yakından izlemeye gayret göstermektedir.³⁹ Nitekim Nahçıvan kenti Başkomutanı Kerim Han'ın 1918 yılının sonunda aldığı malumatlara göre, İran tarafından Nahçıvan'a gönderilen bir temsilcinin İran'a gitmek isteyenlerin olup olmadığını araştırdığı ve olumlu yaklaşımlardan imza aldığı tespit edilmiştir.⁴⁰ Temsilci, Azerbaycanlı yetkililer tarafından fark edilmesinin ardından kısa bir süre gözaltına alınmış daha sonra Maku demiryolu üzerinden İran'a dönmüştür.⁴¹

Nahçıvan'daki İngiliz destekli kentkırım projesine İran'ın da destek olduğu konusu⁴² Azerbaycan'ın Erivan temsilcisi Miryusif Mirabbasoğlu Mirbabayev'in 20 Aralık 1919 tarihinde Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda da yer almıştır. Raporda, İran'ın İngilizlerin göç projesini desteklediği ve Nahçıvan'daki Müslüman halkı toprak verme vaadiyle İran'a çekmeye çalıştığı bilgisi yer almıştır. Mirbabayev'in de Nahçıvan Valisi'nden aldığı bu malumata göre, 60 bin Müslümanın İran'a göç etmeye mecbur bırakılacağı ve bu vesileyle Ermenilerin bölgeyi kolaylıkla ele geçirerek Nahçıvan'ı Zengezur ile birleştirip Bakü'yü doğrudan tehdit etme amacı güdeceği ifade edilmiştir.⁴³ Ayrıca Nahçıvan Valisi 2 Şubat 1919 tarihinde İranlı bir casustan aldığı, İran'ın Nahçıvanlıları kendi ülkesine çekmek için sınır hattına hükümet memurları gönderdiği bilgisini de merkeze iletmiştir.⁴⁴ İran'ın Nahçıvanlı göçmenleri Ermeniler lehine olacak şekilde kendi

³⁹ Abdülhadi, "Münasebat-ı Siyasi-yi İran ve Cumhuri-yi Azerbaycan-ı Kafkas ve Man'i-yi Ser-i Rah-i An (1918-1920)", s. 136.

⁴⁰ 1918 yılının Aralık ayında yakalanan İran temsilcisinin, Maku Serdarı Murteza İkbal Sultan Makui tarafından gönderildiği düşünülmektedir. Nitekim İkbal Sultan merkeze göndermiş olduğu bir raporda, Nahçıvan ve Şerur'a 1918 yılının Nisan ayında temsilci gönderdiğini ifade etmiştir. Konuyla ilgili sonraki kısımlarda ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁴¹ Vasif Talibov (ed.), *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Naxçıvan*, Ecmi Neşriyyat-Poligrafiya Birliyi, Naxçıvan 2010, s. 85-92.

⁴² İran, İngiltere tarafından işgal edildiği 1918 yılından sonra bağımsız bir dış politika izleyememiş ve genel manada 1921 yılına kadar dış politika araçlarını İngilizlerin talepleri doğrusunda kullanmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülhadi, "Münasebat-ı Siyasi-yi İran ve Cumhuri-yi Azerbaycan-ı Kafkas ve Man'i-yi Ser-i Rah-i An (1918-1920)", s. 151.

⁴³ *BCA*, 930-1-0-0/2-31-19; *BCA*, 930-1-00/4-71-6.

⁴⁴ Nerimanoglu, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetisinde Naxçıvan*, s. 104.

ülkesine kabul etmesi planı, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni harekete geçirmiş, İsmail Han Ziyadxanov öncülüğünde bir heyet Tahran'a gönderilmiştir. Ziyadxanov ve heyeti Tahran'daki görüşmelerde, İran'ın, Ermenistan'ın 60 bin Müslüman göçmeni İran'a yerleştirme isteğinin kabul edilmemesini ve İranlı Ermenilere ait şirketlerin çetecilere sağladığı maddi desteğin kesilmesi için önlemler almasını istemiştir. İran, Azerbaycan heyetinin taleplerine olumlu bir yaklaşım sergilemiştir. Ancak daha sonra yaşanan gelişmeler İran'ın bu olumlu yaklaşımının birer temenniden ibaret olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁵

İran'ın hem Ermeniler lehine yürüttüğü politika hem de İngiltere ile Nahçıvan üzerine yaptığı pazarlıklar bölgedeki toprak talebinin devam ettiğini göstermektedir.⁴⁶ Azerbaycan Dışişleri Bakanlığının Erivan temsilcisine gönderdiği bir telgrafta, Erivan ve Nahçıvan'daki Müslümanların kötü şartlarından faydalanmayı düşünen İran'ın bu politikasının engellenmesi gerektiği ifade edilmiş ve bu doğrultuda bölge halkına acilen yardım yapılacağı vurgulanmıştır.⁴⁷ Ayrıca Azerbaycan'ın İran'daki temsilcisi A.X. Ziyadxanov'un 10 Nisan 1920⁴⁸ tarihinde Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir raporda, İran'da yaşayan Ermenilerin de Nahçıvan'daki saldırılara katıldığı bilgisine yer verilmiş ancak bu saldırılardan İranlı yetkililerin haberdar olup olmadığı konusunda ise herhangi bir bilgi yer almamıştır.⁴⁹ Yaşanan bu gelişmelerin ardından 1920 yılında Nahçıvan ve Nahçıvan'a yakın bölgelerde yurtsuz kalan 70 bin kişi İran topraklarına geçmiş 400 bin kişi ise Nahçıvan bölgesinde açıkta kalmıştır. Ermeniler Müslümanların İran'a kaçarak boşalttığı ve kendilerinin sahiplendiği arazilere Culfa yolu üzerinden tekrar geri

⁴⁵ Abdülhadi, "Münasebat-ı Siyasi-yi İran ve Cumhuri-yi Azerbaycan-ı Kafkas ve Man'i-yi Ser-i Rah-i An (1918-1920)", s. 140.

⁴⁶ İran Nahçıvan topraklarına sahip olmak için bölge halkının İran'a bağlanmak istediğine dair propaganda yapmıştır. Bu propagandaların elbette gerçeklik payı da vardı. Nitekim Nahçıvan'da Hükümet Başkanı Cafer Kulu Han olmak üzere bazı hanlar İran'a bağlanmak ve tıpkı Maku Hanlığı gibi merkezden bağımsız birer yapı oluşturmak istiyorlardı ve bu doğrultuda İran Velihtı nezdinde elçiler göndermişlerdi. Ancak hanların bu tutumlarına rağmen halkın genelinin böyle bir talebi yoktu ve doğrudan Azerbaycan'a bağlanmak istiyorlardı. Dolayısıyla İran propagandalarında başarılı olamayınca, İngiltere nezdinde girişimlerde bulunarak, bölgenin kendilerine terk edilmesini ve gerekirse referandum yapılmasını talep etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Huşeng Tala, "Haste-i Merdom-e Nahçıvan Berai Peyvend-i Do Bare Ba İran", *Fasılname-i Tahkiki Mütala'at-ı Müessesesi-yi Ferhengi Aran*, Sale Heştom, Şomare 23, Bahar 1389, s. 41; Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, s.145.

⁴⁷ *BCA*, 930-1-0-0/2-31-20; Talıbov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti ve Naxçıvan*, s. 198-199.

⁴⁸ Başkanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bir kopyası bulunan ve Rusça kaleme alınan raporun üzerindeki tarih 10 Nisan 1920'dir. Ancak Azerbaycanlı araştırmacılar bu tarihi belge üzerinde 10 Nisan 1920 yazmasına rağmen 10 Nisan 1919 olarak zikretmiştir.

⁴⁹ *BCA*, 930-1-00/4-71-6; Talıbov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti ve Naxçıvan*, s. 23-24.

dönmemesi için yoğun çaba sarf etmiş ve bu noktada İran makamları ile diyalog kurarak geri dönüşlerin engellenmesini talep etmişlerdir. Bu taleplerinde ise anavatanlarına dönmek isteyen Müslüman halkın salgın hastalıklara yol açabileceği gerekçesini öne sürmüşlerdir.⁵⁰

Yukarıda bahse geçen ve genel manada Azerbaycanlı yetkililerin ortaya koymuş olduğu iddiaları İran kaynakları da teyit etmiş durumdadır. Nitekim İran Hükümeti'nin Maku Serdarı Murteza İkbal Sultan Makui, Nisan 1918'de merkeze gönderdiği bir raporda, Nahçıvan ve Şerur'a temsilci gönderdiğini, Erivan olmazsa bile Nahçıvan ve Şerur'u, hem merkezden hem de Maku'dan yeterli miktarda asker sevki yapılarak İran'a katabileceklerini belirtmiştir. Ayrıca İkbal Sultan, bölge halkının İran'a bağlanma isteği olduğunu ve bu konuyla ilgili devamlı kendisine dilekçe gönderildiği bilgisini de merkezi hükümetle paylaşmıştır.⁵¹

İran, bölgede yaşanan Ermeni mezalimi sırasında politik çıkar sağlama çabasına ilaveten, bölgedeki kanın durması ve Nahçıvan'daki yerel hükümetin 1919 yılındaki askeri yardım talebine karşılık vermek için hem İngiltere hem de Ermeni Hükümeti nezdinde diplomatik faaliyette bulunduğunu ve özellikle Ermeni Hükümeti'ne konuyla ilgili temaslarda bulunmak üzere heyet gönderdiğini öne sürmektedir. Ancak İran'ın iddia ettiği bu çabalar herhangi bir sonuca varmamıştır. İran, Nahçıvan'ın talep ettiği askeri yardımın masraflarının da Nahçıvan tarafından karşılanmasını isteyerek koşullu olarak kabul etmiş ancak bu koşul sebebiyle herhangi bir girişim gerçekleşmemiştir.⁵² Bu meyanda dönem itibari ile içinde bulunduğu şartlar yani İngiltere tarafından kısmen işgal edilmesi ve ülke içinde yaşanan ayrılıkçı hareketler, İran'ın Nahçıvan bölgesinde tutarlı ve güçlü bir siyaset izlemesinin önündeki en büyük engeli oluşturmuştur.⁵³

Sonuç

Bir devletin kendi toprağı olarak addettiğı bölgede demografik yapıyı değiştirmek için kendi ülkesindeki hâkim unsurunun bir kısmını o bölgeye kaydırması beklenir. Ancak bunun aksine farklı etnik gruba mensup unsurların işgal edilen bölgeye yerleştirilmesi söz konusu olduğunda ise bizce bu bölgenin aslında

⁵⁰ Nerimanoğlu, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetisinde Naxçıvan*, s. 104-111.

⁵¹ Tala, "Haste-i Merdom-e Nahçıvan Berai Peyvend-i Do Dare Ba İran", s. 37-38.

⁵² Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, s. 135.

⁵³ Kave Beyat, "Nigahi Be Münasebat-ı İran ve Cumhur-i Evvel Ermenistan, 1918-1921", *Fasılname-i Mütala'at-ı Asya-yi Merkezi ve Kafkas*, Sale Heştom, Dovre-i Sevvom, Şomare 25, Bahar 1379, s. 128-129.

sahiplenilmediği ve farklı amaçlara hizmet için kullanılacağı anlamını taşır. Rusya'nın 1828'den 1918 yılına kadar Nahçıvan özelinde Kafkas coğrafyasında yaptığı ve Ermenilerin özne olarak seçtiği bu iskân mühendisliğinin amacının yapay bir oluşum meydana getirmek olduğu ise apaçık ortadadır. Durum İngiltere açısından da farklı değildir. İngiltere, Ermenileri Kafkaslara yerleştirme projesini 1918 yılında Ruslardan devralmış ancak bunu Ruslara karşı kullanma amacı gütmüştür. Dolayısıyla İran coğrafyasından Ermenilerin Nahçıvan'a kaydırılma çabasının yegâne nedeni budur. Burada dikkati çeken husus ise bilindiği gibi yöneticileri ve halkının büyük bir kısmının Türk ve Müslüman olduğu İran'daki Kaçar Hanedanlığı'nın da Nahçıvan Müslümanlarının aleyhine olan bu iskân politikasına destek olmasıdır. Kaçarların, Nahçıvan'da zor durumda bulunan Müslüman Türklere, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin girişimiyle İran üzerinden yardım toplanmasına müsaade ederken diğer yandan Ermenilerin bölgeye kaydırılmasına izin vermesi hatta bir noktada destek olması çelişki olarak görülmektedir. Kaçarların bu çelişkili politikasındaki temel güdüsü iki nedenle izah edilebilir. Birincisi, İngiltere'nin bölge siyasetine boyun eğme mecburiyeti, ikincisi ise bir zamanlar İran'ın kontrolünde bulunan Nahçıvan bölgesini güçlü bir Azerbaycan devletinden geri almanın zorluğunun karşısında zayıf Ermeni Devleti'nden geri almanın daha kolay olacağı düşüncesidir. Her iki durumda da Kaçar Hanedanlığı'nı, Nahçıvan'da yaşanan kentkırımdaki nisbi rolünden kurtarmamaktadır. Nitekim dönemin Azerbaycanlı yetkililerin ifadelerine göre İran, Nahçıvan'da kentkırım hedefleyen İngiltere'nin politik manevralarına alet olmuşlardır. Çünkü dönemin Kaçar Hanedanı yetkilileri, 1828 yılında Rusların Ermenileri Kafkaslara kaydırması sürecinde Kaçar Hanedanı Velihtı Tebriz Genel Valisi Abbas Mirza'nın, 1828 yılında Ermenilerin Kafkaslara göç ettirilmemesi için gösterdiği çabayı göstermemişlerdir. Bu durum İran'ın Nahçıvan özelinde Kafkasya politikasının da 1828 ile 1919 yılları arasında değiştiğini ortaya koyması açısından dikkate değerdir.

Özellikle 1919 yılında Nahçıvan'da Ermeni zulmüne maruz kalan halkın kaçış arayışına girdiği ve İran'ın Nahçıvanlı mültecileri insani yardım amacıyla ülkesine çekmeye çalıştığı yorumu oldukça iyimser durmaktadır. Dönemin Azerbaycanlı yetkililer, İran'ın bu faaliyetleriyle ilgili bilgi ve düşüncelerini ortaya koymamış olsa bu iyimser yorumun pekâlâ destekleyicisi olabilirdik. Ancak İran'ın amacının iyimser yaklaşımdan oldukça uzak olduğu belgelerle ortaya konmaktadır. Bu meyanda Nahçıvan Genel Komutanı Samed Bey Cemilinski'nin 1919 yılının Aralık ayında dile getirdiği “*Bizim mültecilere karşı İran'ın daha önce görülmemiş olan bu*

dikkat ve şevkatinde Nahçıvan'ı bizden koparma amaca güden İngilizlerin siyasi astarını görüyorum.” şeklindeki ifadesi de İran'ın amacının iyimserlikten çok politik olduğunu düşündürmektedir.⁵⁴

İran'ın Nahçıvan'dan kaçan Müslümanlara karşı tavrı oldukça çelişkilidir. Tespit ettiğimiz bu çelişki, İran'da merkezi idare ile taşra yöneticilerinin söz konusu dönemlerde farklı politikalar izlemesinden ve ayrıca Farsça kaleme alınan çalışmalara ideojik gayelerin yansımından kaynaklanmaktadır. Nitekim bazı çalışmalarda Nahçıvanlı göçmenlere karşı hoşgörülü tavrıyla bilinen Maku Serdarı İkbal Sultan'ın, Nahçıvan'dan Maku ve Urmıyeye kaçan Müslümanların dertleriyle dertlendiği, göçmenlere her türlü yardımı yaptığı ve hatta oğlunu göçmenlerle ilgilenmesi için bizzat görevlendirdiği dile getirilirken farklı kaynaklarda aynı İkbal Sultan'ın Nasturi ve Ermeni çeteleri, Osmanlı Devlet'in ilerlemesini engellemek ve Maku civarında İran Hükümeti'nin otoritesini güçlendirmek için silahlandığı ifade edilmiştir. Halbuki İkbal Sultan, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin bölgedeki menfaatlerine yardımcı olacak şekilde hareket etmiştir. İkbal Sultan bu nedenle Rusya tarafından Tiflis'e sürgüne gönderilmiş ve İran Hükümeti'nin çabaları sonucu ülkesine geri dönebilmiştir.⁵⁵

İran Merkezi Hükümetinin dönem fark etmeksizin dış siyasetinde din veya ırksal yakınlığın öncelik arz etmediği ve yalnızca pratik çıkarların hedeflendiği, Nahçıvan'da 1918 ve 1920 yıllarında yaşanan olaylar özelinde teyit edilmiş durumdadır. Tabii bu durumun ortaya çıkmasında İngiltere'nin 1907 yılından itibaren İran siyasetindeki etkisinin de payı büyüktür. Nitekim İran'ın İngiltere'nin desteği ile ortaya konan Nahçıvan'daki kentkırımı olan desteğini, bu ülkenin tepkisini çekmemek adına verdiği düşünülebilir. Ayrıca şunu da unutmamak lazımdır gerek İran içinde gerekse İran dışında yaşayan Ermeniler, Kafkasya'da Türklere karşı doğal müttefik olarak İranlıları görmektedir.⁵⁶ Benzer durum İran için de geçerlidir. İran'ın günümüz Kafkasya politikası 1918-1921 yılları arasındaki ile benzer özellikler taşımaktadır. İran görünürde Azerbaycan'ın veya Müslümanların yanında pozisyon aldığı ifade etse de 1988 yılından bu yana Ermenilerin girişimlerini destekler nitelikte adımlar atmıştır. Bu politik istikrarın tek güdüsü ise

⁵⁴ Talıbov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti ve Naxçıvan*, s. 145.

⁵⁵ Tala, “Haste-i Merdom-i Nahçıvan Berai Peyvend-i Do Bare Ba İran”, s. 37; Cafer Ağazade, “Fercam-ı İkbal Sultan Makui”, *Fasılname-i Gencine İsnad*, Bahar 1388, Şomare 73; Cafer Ağazade; Mesut Beyat, “Tebid-i İkbal Sultan Makui Der Ceng-i Cehan-ı Evvel: Numuneha-i Ez Müdahalat-ı Rusha Der Umur-u İran”, *Fasılname-i Gencine İsnad*, Zemistan 1388, Şomare 76.

⁵⁶ Mehmetzâde Mirza Bala, *Ermeniler ve İran*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1994, S. 2, s. 3-30.

zamanında Osmanlı Devleti'nin günümüzde ise Türkiye'nin veya Türklerin bölgede rakip olarak görülmesidir.

Kaynakça

- Abdülhadi, Gaffar, “Münasebat-ı Siyasi-yi İran ve Cumhuri-yi Azerbaycan-ı Kafkas ve Man’i-yi Ser-i Rah-i An (1918-1920)”, *Fasilname-i Tahkiki Mütala’at-ı Müessesesi-yi Ferhengi Aran*, Sale Nehom, Şomare 26-27, Zemistan 1389-Bahar 1390, s. 132-154.
- Ağazade, Cafer, “Fercam-ı İkbal Sultan Makui”, *Fasilname-i Gencine İsnad*, Bahar 1388, Şomare 73.
- Ağazade Cafer; Beyat, Mesut, “Tebid-i İkbal Sultan Makui Der Ceng-i Cehan-ı Evvel: Numuneha-i Ez Müdahalat-ı Rusha Der Umur-u İran”, *Fasilname-i Gencine İsnad*, Zemistan 1388, Şomare 76.
- Aliyev, Mirza Bağır, *Qanlı Günlerimiz (1918-1920, Naxçıvan)*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1993.
- Atnur, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Aydın, Cengiz; Aydın, Gülseren, “Batlamyus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, C. 5, s. 196-199.
- Azerbaycan Tarixi 7 Ciltte VI Cilt*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, C. 6, Bakı 2008.
- Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya’ya İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kaynak Yayınevi, İstanbul 1989.
- Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 930-1-0-0/2-31-19.
- BCA*, 930-1-0-0/0-31-20.
- BCA*, 930-1-00/4-71-6.
- Beyat, Kave, “Nigahi Be Münasebat-ı İran ve Cumhur-i Evvel Ermenistan, 1918-1921”, *Fasilname-i Mütala’at-ı Asya-yi Merkezi ve Kafkas*, Sale Neştom, Dovre-i Sevvom, Şomare 25, Bahar 1379, s.125-132.
- Шопен, И.И., Исторический Памятник Состояния Армянской Области в Эпоху ее Присоединения к Российской Империи. СПб., 1852 (Ivan Chopin, İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskey oblasti v epohu yeya prioyedineniya k Russiyskoy İmperii (Historical monument of the Armenian Oblast at the period of accession to the Russian Empire), *Tipografiya imperatorskoy Akademii Nuak*. 1852.
- Coward, Martin, “Bosna’da Kentkırım Etno Milliyetçilik ve Bosna’daki Yok Etme Saldırganlığı”, *Mimarlar Odası Bülteni*, Çev. Oktay Etiman, (Orijinal yayın tarihi 2004), Ankara 2006, S. 43.

- Çaycıoğlu, Oğuzhan, “Kafkasya Araştırmalarına Dair Bir Kaynak: Tiflisskiye Vedomosti Gazetesi (1828-1832)”, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, C. 5, S. 9, s. 53-68.
- Damirli, Mehman A., “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Türkiye Yayınları, C. 19, Ankara 2002, s. 148-155.
- “Göç ettirilmeye hazırlık.....”, İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi, *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Tarih Enstitüsü ve Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları*, Ankara 2018.
- Hacıyev, İsmayil, “XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan’a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)”, *Sosyal ve Beşeri İlimler Araştırmaları Dergisi*, Güz 2017, C. 18, S. 40, s.s. 157-170.
- Karasu, Mithat Arman, “Küresel Barışa Karşı Yeni Bir Tehdit: Kentkırım (Filistin Örneği)”, *Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi*, 2008.
- Karamanlı, Hüsamettin M., “Nahçıvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. 32, s. 294-297.
- Mahmudov, Yaquub, “Naxçıvan”, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, Lider Neşriyyat, Bakı 2005, C. 2.
- Memmedov, Şükür, “Türkiye ve İran’dan Ermeniler’in Göç Ettirilmeleri Politikası”, *21. Yüzyıla Girenken Tarihe Dostça Bakış: Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Yay. Haz. Berna Türkdoğan, Ankara 2000.
- Memmedli, Marziye; Akgüller, Hilal, “Brest Litovsk Barış Antlaşması’nın Siyasi Sonuçları (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)”, *Belgi Dergisi*, DOI: 10.33431/belgi.745630, 2020, C. 2, S. 20, s. 2713-2734.
- Mirza Bala, Mehmetzâde, *Ermeniler ve İran*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1994, S. 2.
- Mustafayev, Beşir, “Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan’ın Nahçıvan’daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2012, S. 43, s. 277-302.
- “Naxçıvan Qezası”, *Naxçıvan Ensiklopediyası Naxçıvan Bölməsi 2 Ciltte Cilt 2*, Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası, Naxçıvan Qezası, 2005.
- Nefisi, Said, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-yi İran (İran’ın Siyasi ve Toplumsal Tarihi)*, Bünyad Yayınları (İntişar-ı Bünyad), 1368 (1990), C. 2.

- Nerimanoğlu, Mustafa Abdulla, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetinde Naxçıvan*, Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazırlığı Naxçıvan Devlet Üniversitesi, Bakı 2013.
- Talıbov, Vasif (ed.), *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Naxçıvan*, Ecemi Neşriyyat-Poligrafiya Birliyi, Naxçıvan 2010.
- Safarov, Rafik Firuzoğlu, “Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişikler ve Ermenistan’ın Kurulması (1801-1921)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 19, s. 167-173.
- Sadıqov, Seid, *Naxçıvan Muxtar Respublikası Tarixinden*, Azerbaycan Elmler Akademiyası Milli Münasebetler Enstitutu, İrşad Merkezi, Bakı 1995.
- Sarıahmetbeyoğlu, Nesrin, *Azeri Ermeni İlişkileri 1905-1920*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Şahverdiyev, Zehmet, *Naxçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvellerinde*, Elm Yayınları, Bakı 2008.
- Şıhaliyev, Emin, “Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX.Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2016, C. 53, s. 175-192.
- Tala, Huşeng, “Haste-i Merdom-e Nahçıvan Berai Peyvend-i Do Dare Ba İran”, *Fasılname-i Tahkiki Mütala’at-ı Müessesesi-yi Ferhengi Aran*, Sale Heştom, Şomare 23, Bahar 1389, s. 36-48.
- Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, C. 3, Ankara 1995.
- Ural, Selçuk, “Kafkasya Güç Mücadelesinde İngiltere’nin Ermenistan Politikası”, *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Bakü 2018/2021, s. 554-558.
- Verdiyava, Hacı Y., “İrevan (Erivan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine”, *Türkler Ansiklopedisi*. (Çev. Bilgehan Atsız), Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 19, s.175-179.
- Yılmaz, Fırat Harun; Şahin, Ali, “Kentsel Yıkımın Bosna ve Filistin Örnekleri Üzerinden Kentkırım Kapsamında Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 2018, C. 21, S. 1, s. 92-106.
- Yılmaz, Sunay, *Sovyet Birliği Sonrası Dönemde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

Yeşilot, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2008, C. 15, S. 36, s. 187-199.

ЕК-1

İran'ın Nahçıvan'dan 60 bin Müslümanı göçmen olarak İran'a çekmesiyle bölgenin boşalacağı ve Ermenilerin kolayca bölgeyi ele geçirebileceğine dair Mirbabayev'in Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na çektiği telgraf.⁵⁷

№ 214 Копія. 180.
466

Шифрованная телеграмма из Эривани 011090,279,20/12,15,1.
Получена 22 Декабря 1919 г.
вхд. № 203.

Б А К У . -

Министру Иностранных Дѣлъ. -

151

Получилъ вчера письмо Губернатора Нахичевани, доложу Вашему вниманію часть письма, прошу телеграфировать мѣропріятія мнѣ для сообщенія Нахичевань точка Персія большими соблазнами, обѣщаніями привлекаетъ и приманиваетъ бѣженцевъ изъ Нахичеванскаго края, если бѣженцы числомъ шестидесяти тысячъ перейдутъ Персію, то армяне завладѣютъ краемъ, соединятся Закавказіемъ и будутъ грозить Баку точка Бѣженцы ужасныхъ мученіяхъ гибнуть сотнями отъ голода и холода точка Англичане, пользуясь такимъ положеніемъ дѣла, хотятъ переселеніемъ такою большой арміи бѣженцевъ обезсилитъ край для вторженія армяне это мнѣ извѣстно изъ достовѣрныхъ источниковъ; если Правительство нашему дорого удержаніе края за собой, то пусть вышлетъ безотлагательно деньги и людей для поддержанія жизни и удержанія бѣженцевъ. 20 Декабря № 1852.-

За Представителя МІРБАБАЕВЪ. -

930	01			2	31	19
-----	----	--	--	---	----	----

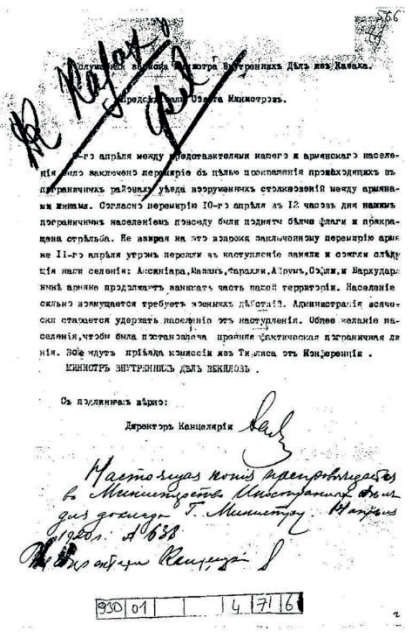
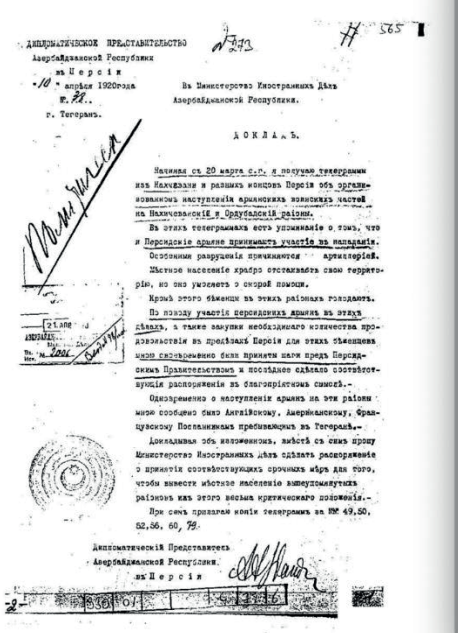
Расшифровалъ Ф.Аліевъ. -

Съ подлиннымъ вѣрно:
Дѣлопроизводитель

⁵⁷ ВСА, 930-1-0-0/2-31-19

EK- 2

Ermeniler'in İran'ın çeşitli bölgelerinden Nahçıvan ve Ordubad'a geçtikleri, saldırılara katıldıklarına dair Azerbaycan'ın İran'daki temsilcisinin, Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na yazdığı rapor.⁵⁸

⁵⁸ BCA, 930-1-0-0/4-71-6.

ЕК- 3

İran ve İngiltere'nin uyguladığı, Erivan'ın Müslümanlardan boşaltılması siyasetinin engellenmesi dair Azerbaycan Dışişleri Bakanı'nın Erivan'daki Azerbaycan temsilcisine gönderdiği telgraf.⁵⁹

Шифрованная телеграмма. *№ 215* *78#*
 Отправлена 23 Декабря 1919 г. *467*
 исхд. № .131..

Э Р И В А Н Ъ

Дипломатическому Представителю Азербайджана

На-дняхъ Правительствомъ будетъ обсужденъ вопросъ объ оказаніи широкой помощи всѣмъ бѣженцамъ Эриванской губерніи, поэтому до разрѣшенія и присылки денегъ для поддержанія бѣженцевъ прошу парализовать политику персовъ и англичанъ точка. Результатъ обсужденія сообщу. точка № 131.

ТОВАРИЩЪ МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ *131*

Шифрованная телеграмма отправлена 23 Декабря 1919 г.
 исхд. № 132.

Э Р И В А Н Ъ

Дипломатическому Представителю Азербайджана

Прошу сообщить правда ли армянскія власти арестовываютъ возвращающихся изъ Азербайджана мусульманъ точка № 132

ТОВАРИЩЪ МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ

90	01			2	31	20
----	----	--	--	---	----	----

⁵⁹ ВСА, 930-1-0-0/2-31-20.